247sk06

६

प्रस्थानत्रये स्मृतिन्यायप्रस्थाने

प्रस्तावना

प्रतिष्ठन्ते वेदान्ताः येषु इति वा, यैः इति वा श्रुतिस्मृतिन्यायरूपाणि शास्त्राणि वेदान्तसम्प्रदाये प्रस्थानान्युच्यन्ते। एवञ्च ब्रह्मबोधकानां शब्दप्रमाणानां वेदान्तानां प्रतिष्ठा यत्र भवति, येन च भवति तदेव प्रस्थानम्। ध्वन्यालोकग्रन्थे लोचनकारेण अभिनवगुप्तपादेन प्रस्थानशब्दस्य निर्वचनं प्रदर्शितं यथा "प्रतिष्ठन्ते परम्परया व्यवहरन्ति येन मार्गेण तत्प्रस्थानम्। "

ननु वेदान्ताः इति उपनिषच्छ्रुतय एवोच्यन्ते , तत्कथं वेदान्तानां श्रुतिप्रतिष्ठा स्यात्, स्वस्य स्वस्मिन् प्रतिष्ठाभावात् इति चेदुच्यते- आत्मस्वरूपस्य ब्रह्मणो बोधकानि शब्दप्रमाणानि तत्त्वमसीत्यादीनि वाक्यानि वेदान्तशब्दवाच्यानि भवन्ति। तानि हि स्वयं परमप्रमाणभूतान्यपि न खलु मन्दमतीनां दृष्टौ प्रतिष्ठावन्ति सन्ति। उपनिषच्छ्रुतिषु ब्रह्मबोधकानि वाक्यानि आख्यायिकायुक्तिदृष्टान्तार्थवादिभिः भिन्नभिन्नप्रबोधनप्रक्रियाभिश्च लब्धप्रतिष्ठानि। तस्मात् वेदान्ताः उपनिषत्सु प्रतिष्ठां लभन्ते इत्येतद्युज्यते।

उपनिषत्सारसङ्ग्ररूपासु गीतासु, उपनिषद्वाक्यानामेव युक्तियुक्तं विचाराय विरचितेषु ब्रह्मसूत्रेषु च वेदान्तानां प्रतिष्ठा सुविदितैव।

अथवा भाष्यतद्व्याख्यानवादग्रन्थप्रकरणग्रन्थादिरूपस्य वेदान्तशास्त्रस्य प्रतिष्ठा यत्र तत्प्रस्थानम्। श्रुतिस्मृतिन्यायेषु हि भाष्यादिवेदान्तशास्त्रं प्रतिष्ठितम्।

उपनिषद्गीताब्रह्मसूत्ररूपप्रस्थानत्रयस्य समुपबृंहणरूपं हि अद्वैतवेदान्तशास्त्रम्। प्रस्थानत्रयं हि आत्मस्वरूपनिर्धारणे परमप्रमाणतां भजते। तदत्र न्यायप्रस्थानं स्मृतिप्रस्थानं च ग्रन्थशरीरविवेचनादिपुरसरं विचार्यते।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा

- न्यायप्रस्थानं किमिति विषये ज्ञानं भवति।
- न्यायप्रस्थाने कस्य ग्रहणं कर्तव्यम् इति बोधो भविष्यति।
- ब्रह्मसूत्रे ब्रह्म किम् इति ज्ञानं भवति।

- आत्मस्वरूपनिर्धारणं कथं करणीयम् इति बोधो भविष्यति।
- इतरदर्शनखण्डनपुरःसरम् अद्वैतवेदान्तशास्त्रस्य प्रतिष्ठा भवति इति ज्ञास्यति।
- जगतः उत्पत्तिः लयश्च कस्मात् भवति इति ज्ञानं भवेत्।
- ब्रह्मैव सत्यं वस्तु इति श्रुतिभिः प्रतिपाद्यते तद् अवगमिष्यति।
- स्मृतिप्रस्थानस्य परिचयं लभेत।
- गीतानुसारेण कीदृशं कर्म कर्तव्यम् इति विवेकः स्यात्।
- गीतानुसारेण श्रद्धाभेदान् ज्ञास्यति।
- त्रयाणाम् अपि गुणानां कार्यम् अवगच्छेत्।
- आत्मतत्त्वं ज्ञास्यति।
- धर्माधर्मविषययोः ज्ञानम् लभेत।
- सन्न्यासस्य स्वरूपं ज्ञास्यति।
- गीतायाः सारः ज्ञास्यति।
- मोक्षप्राप्तये उपायान् जानीयात्।
- ब्रह्मणः स्वरूपनिर्णयं कर्तुं प्रभवेत्।

६.१) न्यायप्रस्थानम्

श्रीबादरायणव्यासकृतं ब्रह्मसूत्रमेव न्यायप्रस्थानं वेदान्तशास्त्रस्य। शारीरकस्य जीवात्मनः यत् स्वरूपम् उपनिषत्सु श्रुतं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं ब्रह्म तदत्र प्रस्थाने उपनिषद्वाक्यानि एव विषयीकृत्य विचार्यते। तथा चोक्तं भगवत्पूज्यपादैः भाष्यकारैः सूत्रभाष्ये "वेदान्तवाक्यकुसुमग्रथनार्थत्वात् सूत्राणाम्। वेदान्तवाक्यानि हि सूत्रैरुदाहृत्य विचार्यन्ते"। (जन्माद्यधिकरणभाष्ये) ब्रह्मसूत्रस्य चत्वारः अध्यायाः सन्ति। ते च अध्यायाः भवन्ति-

१. समन्वयाध्यायः
२. अविरोधाध्यायः
३. साधनाध्यायः
४. फलाध्यायः

प्रति अध्यायं चत्वारः पादाः सन्ति। एवञ्च सम्पूर्णग्रन्थस्य षोडशपादाः सन्ति। प्रतिपादं विषयभेदेन अधिकरणानि भवन्ति। अधिकरणस्य लक्षणं भवति-

"विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम्।

सङ्गतिश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्। " इति

सर्वाणि आहत्य पञ्चनवत्यधिकशतम् (१९५) अधिकरणानि विद्यन्ते। समग्रग्रन्थे सूत्राणि च पञ्चपञ्चाशदधिकपञ्चशतं (५५५) सन्ति।

६.१.१) अध्यायानां परिचयः

ब्रह्मसूत्रे प्रथमाध्याये प्रथमपादे प्रसिद्धो विषयो भवति चतुःसूत्री। तत्र चतुर्णां सूत्राणां चर्चा कृता अस्ति। सूत्रस्य लक्षणम्

"अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम्।

अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः॥"

तानि च चत्वारि सूत्राणि भवन्ति-

- अथातो ब्रह्मजिज्ञासा।
- जन्माद्यस्य यतः।
- शास्त्रयोनित्वात्।
- तत्तु समन्वयात्।

सूत्रे अस्मिन् ब्रह्म जिज्ञास्यम् इति अर्थः प्रतिपादितः। अथ-शब्दस्तु आनन्तयार्थः इत्यस्मिन् अर्थे गृहीतः। अत-शब्दस्तु हेत्वर्थे गृहीतः। ब्रह्मजिज्ञासा इत्यत्र ब्रह्मणः जिज्ञासा। ब्रह्मणः इति कर्मणि षष्ठी, न तु शेषे षष्ठी।

जन्माद्यस्य यतः इत्यस्मिन सूत्रे ब्रह्मणः लक्षणं प्रतिपादितम् अस्ति। लक्षणं तु असाधारणधर्मवचनम् इति। ब्रह्मणः द्विविधं लक्षणम् उक्तम् अस्ति।

- **स्वरूपलक्षणम्-** स्वरूपं सत् व्यावर्तकम् इति स्वरूपलक्षणम्। यथा "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म", "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म", "सच्चिदानन्दं ब्रह्म" इति
- **तटस्थलक्षणम्-** यावल्लक्ष्यकालमनवस्थितत्वे सति यत् व्यावर्तकं तदेव तटस्थलक्षणम्। ब्रह्मणः तटस्थलक्षणम् अस्ति जगज्जन्मस्थितिलयकारणत्वम् इति। तथा हि श्रुतिप्रमाणम् अस्ति "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति" (तैत्तिरीयोपनिषद् ३. १. १)
  यतः इति पदेन कारणनिर्देशः कृतो भवति। यतः ब्रह्मणः जगतः उत्पत्तिः दर्शिता अस्ति। जगत् तु नामरूपाभ्यां व्याकृतम् अस्ति।

"शास्त्रयोनित्वात्" इत्यादिना सूत्रेण ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वं ज्ञायते। अत्र योनि-शब्दस्य भगवता भाष्यकारेण द्विविधा व्याख्या प्रदर्शिता अस्ति। तद्यथा-

- शास्त्रं योनि प्रमाणं यस्मिन् तस्य भावः शास्त्रयोनित्वम् इति, तस्माद् शास्त्रयोनित्वात्। यथोक्तं "**यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति**" इति। तस्मात् सिद्धं ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वम्।
- शास्त्रस्य योनिः कारणं शास्त्रयोनिः तस्य भावः शास्त्रयोनित्वम्, तस्मात् शास्त्रयोनित्वात्। यथा भगवती श्रुतिरपि आह "**अस्य महतो भूतस्य निःश्वासितमेतद् यदृग्वेदः**" (बृहद् ४-५-११) इत्यादिश्रुतेः। तस्य महतो भूतस्य निरतिशयं, सर्वज्ञत्वं, सर्वशक्तिमत्त्वं चेति।

"तत्तु समन्वयात्" इत्यादिना सूत्रेण मोक्षस्वरूपं प्रतिपाद्यते। तत्तु समन्वयात् इति अस्य सूत्रस्य व्याख्यां कुर्वन् भाष्यकारः शङ्कराचार्यः लिखति- "ब्रह्मभावश्च" मोक्षः। अथवा नित्यशुद्धबुद्धब्रह्मस्वरूपवान् मोक्षः। तद् ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्तिमद्। "ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति" इत्यादिविधानेषु सत्सु कोऽसौ आत्मा। को मोक्षः। किं ब्रह्म। इत्याकांक्षायां सर्वे वेदान्ताः उपयुक्ताः। नित्यः सर्वज्ञः सर्वगतो नित्यतृप्तो नित्य-शुद्ध-बुद्ध-मुक्त-स्वभावो विज्ञानमानन्दं ब्रह्म। इदं ब्रह्म तु पारमार्थिकं, कूटस्थनित्यं, निरवयम्, स्वयंज्योतिः स्वभावम्। तदेतत् अशरीरत्वं मोक्षाख्याम्।

यथोक्तम्-

"अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्वस्थितम्।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति। " (कठ १। २। २२) इति

अपि च

"भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे। " (मुण्डक. २। २। ८) इति

अन्यच्च

"तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यतः। " (ईश. ७) इति

अधुना सर्वेषां पादानां साररूपार्थः आलोच्यते क्रमेण-

अत्र आदौ पादानां नामानि-

समन्वयाध्यायः	
प्रथमः पादः	स्पष्टब्रह्मलिङ्गश्रुतिसमन्वयाख्यः
द्वितीयः पादः	अस्पष्टब्रह्मलिङ्गश्रुतिसमन्वयाख्यः
तृतीयः पादः	ज्ञेयब्रह्मप्रतिपादक-अस्पष्टश्रुतिसमन्वयः
चतुर्थः पादः	अव्यक्तादिसन्दिग्धपदमात्रसमन्वयः
अविरोधाध्यायः	
प्रथमः पादः	वेदान्तसमन्वयविरोधपरिहाराख्यः
द्वितीयः पादः	तर्कपादः
तृतीयः पादः	वियत्पादः
चतुर्थः पादः	प्राणपादः
साधनाध्यायः	
प्रथमः पादः	वैराग्यनिरूपणाख्यः

द्वितीयः पादः	तत्त्वम्पदार्थपरिशोधनाख्यः
तृतीयः पादः	परापरब्रह्मविद्यागुणोपसंहाराख्यः
चतुर्थः पादः	निर्गुणविद्यायाः अन्तरङ्गसाधनविचाराख्यः
फलाध्यायः	
प्रथमः पादः	आवृत्तिपादः
द्वितीयः पादः	उत्क्रान्तिपादः
तृतीयः पादः	मार्गपादः
चतुर्थः पादः	ब्रह्मपादः

६.१.२) समन्वयाध्यायः

१. समन्वयाध्यायस्य प्रथमपादे आदिमसूत्रचतुष्टयेन शास्त्रार्थस्य सङ्ग्रहं कृत्वा आचार्येण स्पष्टब्रह्मलिङ्गश्रुतीनां समन्वयः दर्शितः।

२. द्वितीयपादे तु उपास्यवाचकास्पष्टश्रुतिसमन्वयः दर्शितः भवति।

३. तृतीये पादे तु ज्ञेयब्रह्मणः प्रतिपादकास्पष्टश्रुतिसमन्वयो दर्शितो भवति।

४. चतुर्थे पादे तु अव्यक्तादिसन्दिग्धपदमात्रस्य समन्वयो दर्शितः अस्ति।

६.१.३) अविरोधाध्यायः

१. अविरोधाध्ययस्य प्रथमपादे साङ्ख्यादि स्मृतियुक्तिभिः वेदान्तस्य समन्वयविरोधः य उद्भाव्यते तस्य परिहारः कृतः अस्ति।

२. द्वितीये पादे तर्कपादाख्ये वेदान्तसमन्वयाविरोधाय साङ्ख्यादिमतानां दुष्टत्वं च दर्शितम् अस्ति।

३. तृतीये पादे तु पञ्चमहाभूतजीवात्मश्रुतीनां विरोधः परिहृतः भवति।

४. चतुर्थे पादे च लिङ्गशरीरश्रुतीनां विरोधपरिहारः कृतः।

६.१.४) साधनाध्यायः

१. साधनाध्यायस्य प्रथमे पादे जीवस्य गत्यागतिः प्रदर्शिता भवति वैराग्यहेतोः।

२. द्वितीये पादे तस्यैव अवस्थाभेदं प्रपञ्च्य तत्त्वम्पदार्थपरिशोधनं कृतम् अस्ति।

३. तृतीये पादे तु ब्रह्मविद्यासु गुणोपसंहारस्य प्रकारः दर्शितो भवति।

४. चतुर्थे पादे परब्रह्मविद्यायाः अन्तरङ्गबहिरङ्गानि साधनानि विचारितानि भवन्ति।

६.१.५) फलाध्यायः

१. फलाध्यायस्य प्रथमे पादे साधनाश्रितम् एव किञ्चिद् अवशिष्टम् उपन्यस्य जीवन्मुक्तिविचारः

कृतो वर्तते।

२. द्वितीये पादे तु उत्क्रान्तिगतिः निरूपिता।

३. तृतीये पादे सगुणविद्यावतः मृतस्य उत्तरमार्गः व्याख्यातः।

४. चतुर्थे तु पादे ब्रह्मप्राप्तिः ब्रह्मलोकस्थितिश्च निरूपिता अस्ति।

ब्रह्मसूत्रे बादरायणाचार्यैः निर्दिष्टाः आचार्याः-

आचार्याणां नामानि	**सूत्रम्**
कार्ष्णाजिनिः	चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः (ब्र.सू. ३। १)
काशकृत्स्नाचार्यः	अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः (ब्र.सू. १। ४)
औडुलोमिः	चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः (ब्र.सू. ४। ४)
बादरिः	सुकृतदुष्कृते एवेति बादरिः (ब्र.सू. ३। १)
बादरायणः	एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बादरायणः (ब्र.सू. ४। ४)
जैमिनिः	ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः (ब्र.सू. ४। ४)
आश्मरथ्यः	प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः (ब्र.सू. १। ४)

पाठगतप्रश्नाः-१

१. न्यायप्रस्थानेन कस्य ग्रहणं भवति।

२. ब्रह्मसूत्रं कः रचयामास।

३. ब्रह्मसूत्रे कति अध्यायाः सन्ति।

४. ब्रह्मसूत्रे कति अधिकरणानि सन्ति।

५. ब्रह्मसूत्रस्य द्वितीयाध्यायस्य नाम किम्।

६. ब्रह्मणः लक्षणं कस्मिन् सूत्रे प्रतिपादितम्।

७. ब्रह्मभावो मोक्षः उत ब्रह्माभवो मोक्षः।

८. साधनाध्याये प्रथमे पादे किं प्रतिपादितम् अस्ति।

९. अशरीराख्यः मोक्षः तत्र श्रुतिप्रमाणं किम्।

१०. जन्माद्यस्य यतः इत्यत्र यतः इति पदस्य अर्थः कः।

११. शास्त्रयोनित्वात् इत्यस्मिन् सूत्रे द्विविधो विग्रहः कः।
१२. ब्रह्मजिज्ञासा इत्यत्र विग्रहः कः।
१३. सूत्रस्य लक्षणं किम्।
१४. अधिकरणस्य लक्षणं किम्।
१५. बादरायणाचार्यैः ब्रह्मसूत्रे निर्दिष्टेषु आचार्येषु चतुर्णाम् आचार्याणां नामानि लिखत।
१६. उत्क्रान्तिगतिः कुत्र वर्णिता अस्ति।
१७. सांख्यादिनां दुष्टत्वं कस्मिन् पादे निराकृतम् अस्ति।
१८. "अस्य महतो भूतस्य निःश्वासितमेतद् यदृग्वेद**ः**" कुत्रास्ति।
१९. "प्रतिष्ठन्ते परम्परया व्यवहरन्ति येन मार्गेण तत्प्रस्थानम्" इयम् उक्तिः कस्य भवति।
२०. तटस्थलक्षणस्य लक्षणं किम्।
२१. तत्तु समन्वयात् इत्यस्मिन् सूत्रे तत् इति पदेन कस्य ग्रहणं भवति।
२२. "वेदान्तवाक्यकुसुमग्रथनार्थत्वात् सूत्राणाम्। वेदान्तवाक्यानि हि सूत्रैरुदाहृत्य विचार्यन्ते" कुत्रास्ति।
२३. ब्रह्मसूत्रस्य द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादस्य नाम किम्।
२४. अथातो ब्रह्मजिज्ञासा इति सूत्रस्य अर्थः कः।

६.२) स्मृतिप्रस्थानम्

स्मृतिप्रस्थानं गीताप्रस्थानम् इति कथ्यते। महाभारतस्य शान्तिपर्वणि अन्तर्भूता श्रीमद्भगवद्गीता परमपुरुषेण वासुदेवेन द्वापरे कुरुक्षेत्रे अर्जुनाय समुपदिष्टा कृष्णद्वैपायनव्यासेन सप्तशतश्लोकैः उपनिबद्धा। श्रुतौ प्रतिपादितः अर्थः एव स्मृतिप्रस्थाने आलोच्यते।

आध्यात्मिकभावनाप्रधाना गीता अद्वैतवेदान्तसाहित्यस्य द्वितीयं प्रस्थानम्। भगवता व्यासेन रचिता इयं श्रीमद्भगवद्गीता। अस्यां सप्तशतं (७००) श्लोकाः सन्ति। भगवता श्रीकृष्णेन ५३७ श्लोकाः निगदिताः, अर्जुनेन १२२ श्लोकाः, सञ्जयेन ४० श्लोकाः, धृतराष्ट्रेण च १ श्लोकः कथितः। गीताशास्त्रे वक्ता भगवान् श्रीकृष्णः स्वयमेव, श्रोता तु अर्जुनः।

निःश्रेयसाख्यपरमपुरुषार्थमुद्दिश्य गीताशास्त्रं धर्मद्वयमुपदिशति- साक्षादुपायभूतं निवृत्तिलक्षणधर्मं, परम्परोपायभूतं बुद्धियोगेन युक्तं प्रवृत्तिलक्षणञ्च धर्मम्। अभ्युदयर्थोऽप्रवृत्तिधर्मः कर्तृत्वबुद्धिफलाभिसन्धिवर्जनरूपयोगकौशलेनानुष्ठीयमानः सत्त्वशुद्धिसम्पादनद्वारा आत्मानात्मविवेकज्ञाने समाधौ पर्यवस्यति। एवं कर्मनिष्ठया ज्ञानं ज्ञाननिष्ठायोग्यताञ्च प्राप्तं कर्मसंन्यासपूर्वकं ज्ञाननिष्ठासम्पादनरूपेण निवृत्तिलक्षणधर्मेण निःश्रेयसमवाप्नोति।

अत्रैव कृत्स्नवेदान्तसारः निगदितः। शङ्कराचार्यैः उक्तम्- "तदिदं गीताशास्त्रं समस्तवेदार्थसारसंग्रहभूतं दुर्विज्ञेयार्थम्"। निःश्रेयसमेव अत्र मुख्यं प्रयोजनम्। उक्तं च शङ्कराचार्यैः "गीताशास्त्रस्य संक्षेपतः प्रयोजनं परं निःश्रेयसं सहेतुकस्य संसारस्य अत्यन्तोपरमलक्षणम्"

६.२.१) गीतायाः माहात्म्यम्

"गीताशास्त्रमिदं पुण्यं यः पठेत् प्रयतः पुमान्।

विष्णोः पदमवाप्नोति भयशोकादिवर्जितः॥" इति

यः पवित्रम् इदं गीताशास्त्रं पठति, तस्य भयशोकादयः गच्छन्ति। एवञ्च विष्णुधामपदं सः प्राप्नोति।

"गीताध्ययनशीलस्य प्राणायामपरस्य च।

नैव सन्ति हि पापानि पूर्वजन्मकृतानि च।। " इति

यः सर्वदा गीतायाः अध्ययनं प्राणायामञ्च करोति तस्य अस्मिन् जन्मनि कृतं पापकर्म अपि च पूर्वस्मिन् जन्मनि कृतं पापकर्म नष्टं भवति।

श्रीमद्भगवद्गीतायाम् अष्टादशाध्यायाः सन्ति। ते च अध्यायाः भवन्ति-

अध्यायः	अध्यायनाम
प्रथमः	अर्जुनविषादयोगः
द्वितीयः	साङ्ख्ययोगः
तृतीयः	कर्मयोगः
चतुर्थः	ज्ञानकर्मसन्न्यासयोगः
पञ्चमः	कर्मसन्न्यासयोगः
षष्ठः	आत्मसंयमयोगः
सप्तमः	ज्ञानविज्ञानयोगः
अष्टमः	अक्षरब्रह्मयोगः
नवमः	राजविद्याराजगुह्ययोगः
दशमः	विभूतियोगः
एकादशः	विश्वरूपदर्शनयोगः
द्वादशः	भक्तियोगः
त्रयोदशः	क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगः

चतुर्दशः	गुणत्रयविभागयोगः
पञ्चदशः	पुरुषोत्तमयोगः
षोडशः	दैवासुरसम्पद्विभागयोगः
सप्तदशः	श्रद्धात्रयविभागयोगः
अष्टादशः	मोक्षसन्न्यासयोगः

६.२.२) गीतायां प्रसिद्धानि भगवतः वचनानि

"नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः। " (श्रीमद्-भगवद्-गीता. २। १६) इति

असत्पदार्थः कदापि न भवति, यथा- शशशृङ्गादिः। सत्पदार्थः सर्वदा भवति, यथा आत्मा। अनयोः उभयोः अपि सदसत्पदार्थयोः स्वरूपनिर्णयः केवलं तत्त्वज्ञानिनाम् एव भवति, न अन्येषाम्।

आत्मनः स्वरूपम्

"न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने वा शरीरे। (गीता २। २०) इति

अयम् आत्मा कदापि न जायते न म्रियते वा, उत्पद्य पुनरपि उत्पस्यते इत्यपि वक्तुं न शक्यते, यतः अयम् आत्मा जन्मरहितः, सनातनः, पुरातनश्च। शरीरे नष्टेऽपि सः न पश्यति।

"वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम्।

कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम्।। (गीता २। २१) इति

अयम् आत्मा विनाशरहितः, नित्यः, जन्मरहितः, अपक्षयरहितश्च इति यः जानाति सः ज्ञानी एव। तादृशज्ञानवान् पुरुषः अन्यं कथं वा हन्ति। कथं वा हनने अन्यं प्रेरयति।

"वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही। " (गीता २। २२)इति

मनुष्यः वस्त्राणि धरति। परन्तु सः सर्वदा समानमेव वस्त्रं न धरति। धृतानि वस्त्राणि यदा जीर्णानि भवन्ति तदा तानि विहाय नूतनानि अन्यानि वस्त्राणि धरति। एवम् आत्मा अपि जीर्णानि शरीराणि परित्यज्य अभिनवानि अन्यानि शरीराणि आश्रयते।

"नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः। " (गीता २। २३)इति

एनम् आत्मानं छेत्तुं न प्रभवन्ति। अग्निः एनं दग्धुं न प्रभवति। जलम् एनं नैव आर्द्रीकर्तुं शक्नोति। वायुः अपि एनं शोषयितुं न प्रभवति।

"अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च।

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः। " (गीता २। २४)इति

अयम् आत्मा शस्त्रेण केनापि छेत्तुम् अशक्यः। अग्निना भस्मीकर्तुम् अपि न शक्यः। अस्य जलादिना क्लेदनम् आतपादिना शोषणं वा न शक्यम्। अयं सर्वदा भवति। सर्वत्रापि भवति। अयं निश्चलः स्थिरः सनातनश्च वर्तते।

योगस्य लक्षणम्-

"योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय।

सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते। " (गीता २। ४८) इति

हे अर्जुन अत्यासक्तिं परित्यज्य लाभालाभयोः विषये समभावनया चिन्तयन् एकाग्रमनस्कः भूत्वा कर्माणि आचर। लाभालाभयोः विषये समानतया व्यवहारः योगः इति उच्यते।

"बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते।

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम्। " (गीता २। ५०)इति

हे पार्थ ज्ञानमार्गं समाश्रितः जनः सुकृतं दुष्कृतं चेति द्वयमपि परित्यजति। त्वमपि तद् परित्यज। फलम् अनपेक्षमाणः कर्मसु सज्जो भव। कर्मसु कौशलमेव योगः इति उच्यते।

स्थितप्रज्ञस्य लक्षणम्-

"दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते। " (गीता २। ५६) इति

स्थितप्रज्ञस्य मनः दुःखेषु अनुद्विग्नं भवति। सः सुखेषु स्पृहवान् न भवति। रागात् भयात् क्रोधात् च सः अतीतः भवति।

"यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता। " (गीता २। ५८)इति

इन्द्रियाणि सर्वदापि शब्दादिषु विषयेषु प्रवृत्तानि भवन्ति। कूर्मः यथा भयात् स्वानि अङ्गानि संकोचयति तथा यदा अयं ज्ञाननिष्ठायां प्रवृत्तः जनः सर्वाणि इन्द्रियाणि शब्दादिभ्यः संकोचयति तदा तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति। स च स्थितप्रज्ञो भवति।

"एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति।

स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति। " (गीता २। ७२)इति

हे पार्थ इयं ब्राह्मी स्थितिः इति उच्यते। एनां स्थितिं यः प्राप्नोति सः कदापि मोहवशः न भवति। अन्तकाले अपि अस्यां स्थितौ स्थित्वा सः ब्रह्मानन्दं प्राप्नोति।

"लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ।

ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्॥" (गीता ३। ३) इति

हे अर्जुन साङ्ख्यानां कृते ज्ञानमार्गः योगिनां कृते कर्ममार्गश्च इति द्विविधो मार्गः मया प्रागेव प्रोक्तः।

"न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते।

न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति॥" (गीता ३। ४)इति

"न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत।

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्व प्रकृतिजैर्गुणैः॥" (गीता ३। ५) इति

यः कोऽपि कदापि क्षणकालमपि कर्मरहितः सन् न भवति यतः सर्वेऽपि प्रकृतिसम्भूतैः विकारैः विवशाः सन्तः कर्मप्रकरणे प्रवर्तन्ते।

सृष्टिक्रमः

"अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः।

यज्ञाद्भवति पर्जन्यः यज्ञः कर्मसमुद्भवः॥" (गीता ३। १४) इति

प्राणिनः आहारात् उत्पद्यन्ते। आहारः वृष्टेः भवति। वृष्टिश्च यज्ञात् भवति। यज्ञस्तु कर्मणः समुद्भवति।

"कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्।

तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम्॥" (गीता ३। १५) इति

कर्म वेदात् उत्पन्नम्। वेदश्च परमात्मनः उत्पन्नोऽस्ति। अतः सर्वव्यापी भगवान् यज्ञे सदा तिष्ठति।

"प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते॥" (गीता ३। २७) इति

देहेन्द्रियादयः सर्वेऽपि प्रकृतेः विकारभूताः। ते एव कर्माणि कुर्वन्ति न तु आत्मा। अयं पुनः आत्मा यदा प्रकृतिजन्येन अहङ्कारेण युक्तः भवति तदा अहमेव सर्वेषां कर्मणां कर्ता इति जानाति।

अवतारक्रमः

"यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्॥" (गीता ४। ७) इति

हे अर्जुन यदा यदा हि धर्मस्य हानिः अर्धमस्य आधिक्यं च सम्भवति तदा अहम् आत्मानं लोकाय प्रकाशयामि। निराकारोऽपि साकारः भविष्यति।

"परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।

धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे॥" (गीता ४। ८) इति

सत्पुरुषाणां संरक्षणाय, दुर्जनानां विनाशाय, धर्मस्य च संस्थापनाय प्रत्येकं युगे अवतरामि।

मोक्षप्राप्तिः

"जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन॥" (गीता ४। ९)

हे अर्जुन मम एतत् जन्म कर्म च अलौकिकमिति यः पुरुषः यथार्थं जानाति सः शरीरत्यागे सति पुनर्जन्म नाप्नोति प्रत्युत मामेव प्राप्नोति।

चातुर्वर्ण्यम्

"चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः।

तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम्॥" (गीता ४। १३) इति

गुणानां कर्मणां च विभेदानुसारेण ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्राः इति चत्वारः वर्णाः मया कृताः। तस्य चातुर्वर्ण्यविभागस्य यद्यपि अहं कर्ता तथापि अहम् अकर्ता अनश्वरः च अस्मि, तदेतत् जानीहि।

मुक्तिः

"ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा॥" (गीता ५। १०) इति

यः पुरुषः सर्वाणि अपि कर्माणि ब्रह्मणे अर्पयित्वा सङ्गं त्यक्त्वा स्वाम्यर्थं भृत्यः इव कर्माणि आचरति सः पद्मपत्रं सरोवरे वर्तमानमपि जलेन यथा न लिप्यते तथा पापेन न लिप्यते।

योगिनां कर्म

"कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये॥" (गीता ५। ११) इति

योगिनः शरीरेण मनसा बुद्ध्या ईश्वराय एव कर्म करोमि न मम फलाय इति ममतां विना इन्द्रियैश्च कर्म आचरन्ति तेन तेषां चित्तं शुद्धं भवति।

ज्ञानेन मोक्षः

"ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः।

तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम्॥" (गीता ५। १६)

येषाम् अज्ञानम् आत्मनः ज्ञानेन नाशितं भवति तेषां तत् ज्ञानं सूर्यः यथा समस्तं रूपजातं प्रकाशयति तथा परमात्मार्थतत्त्वं प्रकाशयति।

"तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः॥" (गीता ५। १७)

येषां बुद्धिः परमात्मनि रमते, चित्तं तत्रैव विहरति, स्थितिः सर्वदा तत्रैव सम्भवति, प्राप्यं च तत्त्वं स एव भवति तादृशाः ज्ञानेन कल्मषं नाशयन्तः पुरुषाः यतः पुनरागमनं न भवति तादृशं मोक्षं प्राप्नुवन्ति। यथा श्रुतिप्रमाणम् अपि अस्ति "न स पुनरावर्तते"। (छां.उ.) इति

सन्न्यासिस्वरूपम्

"अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः।

स सन्न्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः॥" ((गीता ६। १) इति

यः कर्मफलम् अनपेक्षमाणः कर्म करोति सः सन्न्यासी इति उच्यते। सः एव योगी अपि। अग्नित्यागमात्रेण कोऽपि जनः सन्न्यासी न भवति। कर्मफलत्यागमात्रेण कोऽपि जनः योगी अपि न भवति। (अग्निरक्षणं गृहस्थस्य धर्मः। सन्न्यासाश्रमस्वीकारावसरे अग्नित्यागः क्रियते।)

"यं सन्न्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव।

न ह्यसंन्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन॥" (गीता ६। २)

श्रुतिस्मृतिविदः यं सन्न्यास इति वदन्ति तमेव कर्मयोगं मन्यस्व। कुतः। यस्मिन् कर्मसन्न्यासो वर्तते तस्मिन् कर्मफलविषयकः अभिलाषो न भवति, तथा यस्मिन् कर्मयोगो वर्तते तस्मिन्नपि स कर्मफलविषयकः अभिलोषो न भवति। एवं कर्मफलविषयकाभिलाषत्यागस्य उभयत्र सद्भावात् तयोः सादृश्यमिति तौ उभौ एक एव न अनेकः।

योगिनः स्वरूपम्

"ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः।

युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः॥" (गीता ६। ८) इति

गुरुणा उपदिष्टस्य ज्ञानेन प्रत्यक्षानुभवेन च यस्य चित्तं प्रसन्नं वर्तते यश्च निर्विकारः यश्च इन्द्रियाणां वशीकर्ता वर्तते, यस्य च मृत्पिण्डे पाषाणे सुवर्णे च समानताबुद्धिः सञ्जाता, तादृशः समाधौ मग्नः योगी इति कथ्यते। (ज्ञानं शास्त्रोक्तपदार्थानां परिज्ञानम्। विज्ञानं शास्त्रतो ज्ञातानां तथा एव स्वानुभवविषयीकरणम्।)

"प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धिकिल्बिषः।

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्॥" (गीता ८। ४५) इति

पूर्वोक्तप्रकारेण यत्नेन योगे पुनः पुनः प्रवर्तमानस्य योगिनः सर्वाणि अपि पापानि विनश्यन्ति। विनष्टपापः सः बहुषु जन्मसु शुद्धो भूत्वा मुक्तिरूपां परमां गतिं प्राप्नोति।

"तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन॥" (गीता ८। ४६) इति

कृच्छ्रचान्द्रायणादिरूपं तपः आचरद्भ्यः अपि योगी अधिकः। शास्त्रे पण्डितेभ्यः अपि योगी अधिकः। अग्निहोत्रादिकर्म आचरद्भ्यः अपि योगी अधिकः। अतः हे अर्जुन त्वं योगी भव।

भगवतः श्रीकृष्णस्य स्वरूपनिर्णयः

“भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च।

अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा॥” (गीता ७। ४) इति

पृथिवी जलम् अनलः वायुः खं (आकाशं) मनः बुद्धिः अहङ्कारः च एव इति इयं मम प्रकृतिः अष्टभिः प्रकारैः भिन्ना भवति।

“अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्।

जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत्॥” (गीता ७। ५)इति

महाबाहो अष्टधा विभक्ता इयं मम प्रकृतिः संसारबन्धनात्मिका अस्ति। अस्याः अन्या अपि मम प्रकृतिः अस्ति। प्रकृष्टा सा एव सर्वेषां प्राणधारिणी अस्ति। तया एव एतद् जगत् धार्यते।

“एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय।

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा॥” (गीता ७। ६) इति

सर्वाणि भूतानि प्रकृतिसम्भवानि इति जानीहि। इदं समग्रं जगत् मत्त एव निर्गच्छति, मय्येव च लीनं भवति।

ब्रह्मणः स्वरूपनिर्णयः

“अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते।

भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः॥” (गीता ८। ३) इति

अत्युत्तमं विनाशरहितं सर्वव्यापकं च ब्रह्म इत्युच्यते। तादृशस्य ब्रह्मणः जीवरूपेण शरीरे अवस्थानम् अध्यात्ममिति उच्यते। सर्वेषां भूतानाम् उत्पत्तौ वृद्धौ च कारणीभूतः यज्ञः (देवतोद्देशेन चरुपुरोडाशादेः द्रवस्य विसर्जनम्) कर्म इति उच्यते।

“ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्।

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम्॥” (गीता ८। १३) इति

सकलप्रवेशद्वाराणि (नवद्वाराणि) निगृह्य चित्तं हृदये संस्थाप्य च स्वस्य प्राणं शिरसि स्थापयित्वा समाधिं प्राप्तः एकाक्षरं ब्रह्मवाचकत्वात् साक्षात् ब्रह्मस्वरूपम् ओङ्कारम् उच्चारयन् मां ध्यायन् यः मानवः शरीरं मुञ्चति स उत्कृष्टां गतिं लभते।

गुणत्रयम्

“तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम्।

सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ॥” (गीता १४। ६) इति

हे पापरहित अर्जुन तेषु त्रिषु गुणेषु स्वच्छत्वात् भासकं निरुपद्रवं सत्त्वं सुखं जनयति ज्ञानं च।

“रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम्।

तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम्॥" (गीता १४। ७) इति

अर्जुन अप्राप्ते वस्तुनि अभिलाषः तृष्णा, प्राप्ते वस्तुनि अभिलाषः सङ्गः। आभ्यां यो रागः सम्भवति तदात्मकः अयं रजोगुणः। अयं च आत्मानं कर्मसु प्रवर्तयति। प्रवृत्तश्च सः तत्र बद्धो भवति।

"तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम्।

प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत॥" (गीता १४। ८) इति

अर्जुन यत् तृतीयं तमः तत् अज्ञानात् सम्भवति। इदं च तमः सर्वेषां प्राणिनां भ्रान्तिं जनयति। अनेन गुणेन सर्वेषाम् अनवधानं जाड्यं निद्रा च सम्भवति। एवमिदं तमः पुरुषं संसारे बध्नाति।

द्विविधौ लोकौ

"द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते॥" (गीता १५। १६) इति

अत्र लोके क्षरः अक्षरः चेति द्वौ पुरुषौ स्तः। तत्र क्षरः पुरुषो नाम महदादिः भूतान्तः सर्वोऽपि कार्यरूपः राशिः। स च विनाशी। अक्षरः मायाशब्देन या व्यवह्रियते सा प्रकृतिः। अयं निर्विकारत्वेन स्थितः कारणभागः।

असुरस्वभावः

"प्रवृतिं च निवृतिं च जना न विदुरासुराः।

न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते॥" (गीता १६। ७) इति

असुरगुणसम्पन्नाः जनाः धर्मे प्रवृतिं न जानन्ति, अर्धमात् च निवृत्तिम्। कायिकं वाचिकं मानसिकं चेति यत् त्रिविधं शौचं तत् तेषु न सम्भवति। नापि यथार्थवादित्वम्।

त्रिविधा श्रद्धा

"सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत।

श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः॥" (गीता १७। ३)इति

सात्त्विकी राजसी तामसी चेति त्रिविधा श्रद्धा भवति। अधुना तेषां स्वरूपम् उच्यते

"यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः।

प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः॥" (गीता १७। ४)इति

तत्र येषु सत्त्वं वर्तते ते देवान् पूजयन्ति। येषु च रजः ते यक्षान् राक्षसान् च पूजयन्ति। येषु पुनः तमः ते प्रेतान् भूतान् च पूजयन्ति।

पाठगतप्रश्नाः-२

२५. गीतायां कति अध्यायाः सन्ति।
२६. श्रीमद्भगवद्गीतायां कः कस्मै उपदेशं दत्तवान्।
२७. श्रीमद्भगवद्गीतां कः रचयामास।
२८. श्रीमद्भगवद्गीतायां कति श्लोकाः सन्ति।
२९. श्रीमद्भगवद्गीतायाः अष्टादशाध्यायस्य नाम किम्।
३०. आत्मा नित्यो वा अनित्यो वा।
३१. योगस्य लक्षणम् एकं लिखत।
३२. स्थितप्रज्ञस्य लक्षणम् एकं लिखत।
३३. चातुर्वर्ण्यं कस्मात् सृष्टम्।
३४. प्रकृतिः कतिविधा भवति। के च ते।
३५. विश्वरूपदर्शनं गीतायां कस्मिन् अध्याये अस्ति।
३६. अक्षरमिति पदेन ब्रह्म उच्यते उत जीवः।
३७. त्रयो गुणाः के।
३८. अग्निः कं दग्धुं न प्रभवति।
३९. सन्न्यासिस्वरूपं किम्।
४०. "न स पुनरावर्तते" कुत्रास्ति।
४१. प्राणिनः कस्मात् उत्पद्यन्ते।
४२. चत्वारो वर्णाः के।
४३. महाभारतस्य कस्मिन् पर्वणि श्रीमद्भगवद्गीता अन्तर्भूता।
४४. द्विविधौ धर्मलक्षणौ कौ तौ।
४५. ज्ञानेन मोक्षः कथं भवति।

पाठसारः

महर्षिः बादरायणः ब्रह्मसूत्रं रचयामास। शारीरकस्य जीवात्मनः यत् स्वरूपम् उपनिषत्सु श्रुतं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं ब्रह्म तदत्र प्रस्थाने उपनिषद्वाक्यानि एव विषयीकृत्य विचारितवान्।

तत्र चत्वारः अध्यायाः सन्ति। प्रत्येकम् अध्यायेषु चत्वारः पादाः सन्ति। ततः परम् अधिकरणस्य लक्षणम् उक्त्वा सूत्रस्य अपि लक्षणम् उक्तम् अस्ति।

ब्रह्मसूत्रे प्रथमाध्याये प्रथमपादे प्रसिद्धो विषयो भवति चतुःसूत्री। तत्र चतुर्णां सूत्राणां चर्चा कृता अस्ति। जन्माद्यधिकरणभाष्ये ब्रह्मणः लक्षणद्वयम् अपि व्याख्यातम्। शास्त्रयोनित्वात् इत्यादिना सूत्रेण ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वम् अपि स्थापितम्।

ततः परं पादानां सारः व्याख्यातः। ब्रह्मसूत्रे निर्दिष्टाः आचार्याः सूत्रप्रमाणेन सह लिखिताः सन्ति।

स्मृतिप्रस्थानं गीताप्रस्थानम् इति कथ्यते। महाभारतस्य शान्तिपर्वणि अन्तर्भूता श्रीमद्भगवद्गीता परमपुरुषेण वासुदेवेन द्वापरे कुरुक्षेत्रे अर्जुनाय समुपदिष्टा कृष्णद्वैपायनव्यासेन सप्तशतश्लोकैः उपनिबद्धा। श्रुतौ प्रतिपादितः अर्थः एव स्मृतिप्रस्थाने आलोच्यते।

गीतायां प्रवृत्तिलक्षणं निवृत्तिलक्षणधर्मं च व्याख्यातम्। आत्मनः स्वरूपनिर्णयः कृतः अस्ति। ततः परं स्थिप्रज्ञस्य लक्षणमपि कृतम् अस्ति। सृष्टिक्रमः अपि व्याख्यातः।

भगवतः अवतारः कदा भवति तदपि आलोचितम् अस्ति "यदा यदा हि धर्मस्य" इत्यादिना श्लोकेन। चतुर्णां वर्णानामपि स्वरूपनिर्णयः कृतः अस्ति। योगिनाम् अपि कर्म उक्त्वा तेषां स्वरूपनिर्णयः कृतः अस्ति।

सन्न्यासिनां स्वरूपम् उक्त्वा ब्रह्मणः अपि स्वरूपं विचारितम् अस्ति। ततः परं गुणत्रयं व्यख्यातम्। अपि च द्विविधौ लोकौ व्याख्याय त्रिविधा श्रद्धा अपि व्याख्याता।

न्यायप्रस्थानस्मृतिप्रस्थानाभ्यां ब्रह्मस्वरूपम् एव ज्ञायते। ब्रह्मणः प्राप्तिः भवति अर्थात् मोक्षः भवति। तदा अस्मिन् मायामोहविशिष्टे संसारे पुनः आगमनं न भवति इति। तदा सः जीवन्मुक्तः भवति।

ब्रह्ममीमांसा हि वेदान्तशास्त्रम्। ब्रह्म चोपनिषत्प्रसिद्धम्। तत् स्वरूपविचाररूपं वेदान्तशास्त्रम् एवं हि उपनिषद्गीताब्रह्मसूत्ररूपप्रस्थानत्रयम् अधितिष्ठति इति। ब्रह्म जिज्ञासूनां प्रस्थानत्रयम् एव विशेषतः अध्येयं विचार्यञ्च इति शिवम्॥

पाठान्तप्रश्नाः

१. न्यायप्रस्थानविषये प्रबन्धं लिखत।
२. गीताप्रस्थानविषये प्रबन्धं लिखत।
३. ब्रह्मसूत्रस्य चतुर्णाम् अध्यायानां परिचयं ददत।
४. ब्रह्मणः द्विविधं लक्षणं लिखत।
५. गीतायां योगस्वरूपं वर्णयत।
६. गीतायाम् आत्मनः स्वरूपं विचारयत।
७. ब्रह्मसूत्रे निर्दिष्टानाम् आचार्याणां नामानि सूत्रप्रमाणेन सह लिखत।
८. स्थितप्रज्ञस्य लक्षणं विस्तरेण विचारयत।
९. ब्रह्मणः स्वरूपं न्यायस्मृतिप्रस्थानाभ्यां विचारयत।

१०. गुणत्रयं विचार्य्य असुराणां स्वभावं च विचारयत।

११. भगवतः श्रीकृष्णस्य स्वरूपनिर्णयं कुरुत।

१२. गीतायाः अध्यायाणां नामानि लिखित्वा **"तत्तु समन्वयात्"** इति सूत्रं व्याख्यात।

पाठगतप्रश्नानामुत्तराणि-

उत्तराणि-१

१. न्यायप्रस्थानेन ब्रह्मसूत्रस्य ग्रहणं भवति।

२. ब्रह्मसूत्रं महर्षिः बादरायणः रचयामास।

३. ब्रह्मसूत्रे चत्वारः अध्यायाः सन्ति।

४. ब्रह्मसूत्रे पञ्चनवत्यधिकशतम् (१९५)अधिकरणानि सन्ति।

५. ब्रह्मसूत्रस्य द्वितीयाध्यायस्य नाम भवति अविरोधाध्यायः।

६. ब्रह्मणः लक्षणं जन्माद्यस्य यतः इत्यस्मिन् सूत्रे प्रतिपादितम्।

७. ब्रह्मभावो मोक्षः।

८. साधनाध्याये प्रथमे पादे जीवस्य गत्यागतिः प्रदर्शिता भवति वैराग्यहेतोः।

९. अशरीराख्यः मोक्षः तत्र श्रुतिप्रमाणं भवति "अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्वस्थितम्। महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति"॥ इति

१०. जन्माद्यस्य यतः इत्यत्र यतः इति पदस्य अर्थो कारणत्वमिति।

११. शास्त्रयोनित्वात् इत्यस्मिन् सूत्रे द्विविधो विग्रहो भवति-शास्त्रं योनि प्रमाणं यस्मिन् तस्य भावः शास्त्रयोनित्वम् इति, तस्माद् शास्त्रयोनित्वात्। अपरो विग्रहो भवति शास्त्रस्य योनिः कारणं शास्त्रयोनिः तस्य भावः शास्त्रयोनित्वम्, तस्मात् शास्त्रयोनित्वात्।

१२. ब्रह्मजिज्ञासा इत्यत्र विग्रहो भवति ब्रह्मणः जिज्ञासा इति। ब्रह्मणः इति कर्मणि षष्ठी, न तु शेषे षष्ठी।

१३. सूत्रस्य लक्षणं "अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारद्विश्वतोमुखम्। अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः॥"

१४. अधिकरणस्य लक्षणं भवति "विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम्। सङ्गतिश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्॥" इति

१५. बादरायणाचार्यैः ब्रह्मसूत्रे निर्देष्टेषु आचार्येषु चतुर्णाम् आचार्याणां नामानि भवन्ति कार्ष्णाजिनिः काशकृत्स्नाचार्यः औडुलोमिः आत्रेयः इति।

१६. उत्क्रान्तिगतिः फलाध्यायस्य द्वितीये पादे वर्णिता अस्ति।

१७. सांख्यादिनां दुष्टत्वं अविरोधाध्ययस्य प्रथमपादे पादे निराकृतम् अस्ति।

१८. “अस्य महतो भूतस्य निःश्वासितमेतद् यदृग्वेदः” इति बृहदारण्यकोपनिषदि अस्ति।

१९. “प्रतिष्ठन्ते परम्परया व्यवहरन्ति येन मार्गेण तत्प्रस्थानम्” इयम् उक्तिः भवति लोचनकारस्य अभिनवगुप्तपादस्य।

२०. तटस्थलक्षणस्य लक्षणं यावल्लक्ष्यकालमनवस्थितत्वे सति यत् व्यावर्तकं तदेव तटस्थलक्षणम्।

२१. तत्तु समन्वयात् इत्यस्मिन् सूत्रे तत् इति पदेन ब्रह्मणः ग्रहणं भवति।

२२. “वेदान्तवाक्यकुसुमग्रथनार्थत्वात् सूत्राणाम्। वेदान्तवाक्यानि हि सूत्रैरुदाहृत्य विचार्यन्ते” इति जन्माद्यधिकरणभाष्ये अस्ति।

२३. अविरोधाध्याये तृतीयः पादः भवति वियत्पादः।

२४. सूत्रे अस्मिन् ब्रह्म जिज्ञास्यम् इति अर्थः प्रतिपादितः। अथ-शब्दस्तु आनन्तयार्थः इत्यस्मिन् अर्थे गृहीतः। अत-शब्दस्तु हेत्वर्थे गृहीतः। ब्रह्मजिज्ञासा इत्यत्र ब्रह्मणः जिज्ञासा। ब्रह्मणः इति कर्मणि षष्ठी, न तु शेषे षष्ठी।

पाठगतप्रश्नाः-२

२५. गीतायां अष्टादशाध्यायाः सन्ति।

२६. श्रीमद्भगवद्गीतायां भगवान् श्रीकृष्णः अर्जुनाय उपदेशं दत्तवान्।

२७. श्रीमद्भगवद्गीतां महर्षिः व्यासदेवः रचयामास।

२८. श्रीमद्भगवद्गीतायां सप्तशतश्लोकाः सन्ति।

२९. श्रीमद्भगवद्गीतायाः अष्टादशाध्यायस्य नाम भवति मोक्षसन्न्यासयोगः।

३०. आत्मा नित्यो भवति।

३१. योगस्य लक्षणम् एकं भवति “योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय। सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते। ” इति

३२. स्थितप्रज्ञस्य लक्षणम् एकं भवति “यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः। इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता। ” इति

३३. गुणकर्मविभागशः चातुर्वर्ण्यं सृष्टम्।

३४. प्रकृतिः अष्टविधा भवति। ते च भवन्ति पृथिवी जलम् अनलः वायुः खं (आकाशं) मनः बुद्धिः अहङ्कारः।

३५. विश्वरूपदर्शनं गीतायां एकादशाध्याये अस्ति।

३६. अक्षरमिति पदेन ब्रह्म उच्यते न तु जीवः।

३७. त्रयो गुणाः सन्ति सत्त्वरजोतमांसि।

३८. अग्निः आत्मानं दग्धुं न प्रभवति।

३९. सन्न्यासिस्वरूपं भवति “अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः। स सन्न्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः॥” इति

४०. “न स पुनरावर्तते” छान्दग्योपनिषदि वर्तते अयं मन्त्रः।

४१. प्राणिनः आहारात् उत्पद्यन्ते।

४२. चत्वारो वर्णाः भवन्ति ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः।

४३. महाभारतस्य शान्तिपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीता अन्तर्भूता।

४४. द्विविधौ धर्मलक्षणौ तौ द्वौ च प्रवृत्तिलक्षणधर्मः निवृत्तिलक्षणधर्मः च।

४५. ज्ञानेन मोक्षो भवति तत्र प्रमाणं भवति भगवतः वचनम् इदम् "ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः। तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम्॥" इति

॥ इति षष्ठः पाठः ॥